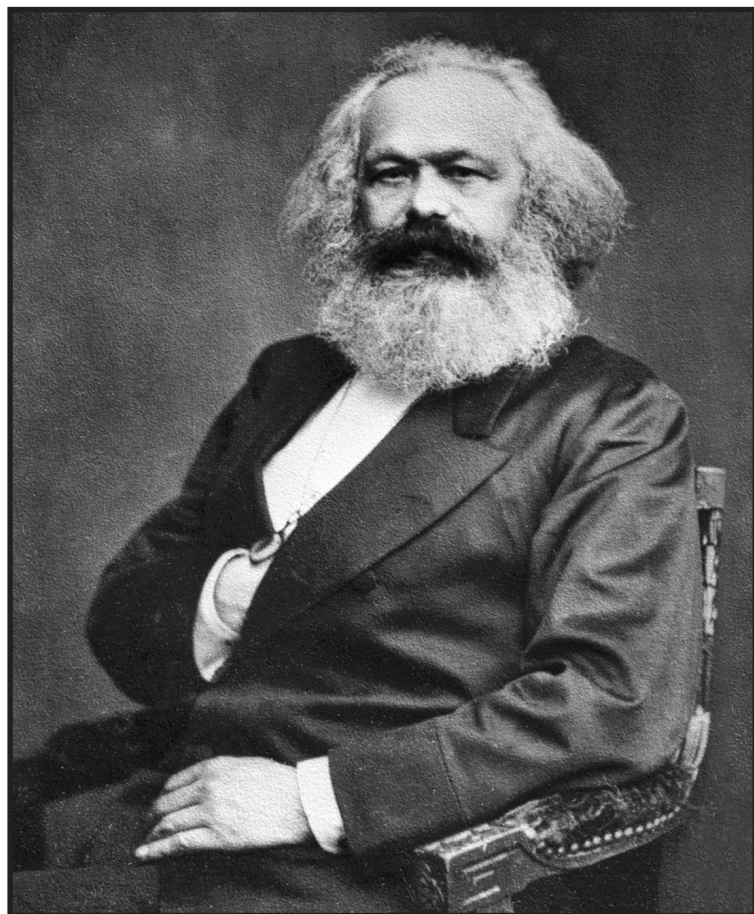

LESZEK JERZY JASIŃSKI

EKONOMIA KAROLA MARKSA

błędy • niedokładności • prawdy

Wydawnictwo

Keytex

Spis treści

Wstęp	7
1. Karol Marks – życie i dokonania. <i>Jak ruszyć bryłę świata?</i>	11
2. Marksowskie i marksistowskie. <i>Odmiany marksizmu.</i>	24
3. Ekonomia jako nauka. <i>Czym ma być i czemu służyć?</i>	34
4. Teoria wartości oparta na pracy. <i>Gdzie jest ekonomiczny eter?</i>	42
5. Teoria wartości dodatkowej. <i>Na czym polega wyzysk?</i>	53
6. Sektorowe stopy zysku. <i>Nieudowodniona zbieżność korzyści.</i>	65
7. Reprodukacja w krótkim i długim okresie. <i>Anarchia produkcji i spadek stopy zysku?</i>	73
8. Alienacja pracy. <i>Idealizm w materializmie!</i>	81
9. Akumulacja kapitału. <i>Pięta achillesowa systemu rynkowego</i>	92
10. Pierwotna akumulacja kapitału. <i>Wysokie koszty rozwoju!</i>	103
11. Determinizm ekonomiczny. <i>Jak bardzo byt kształtuje świadomość?</i>	111
12. Nieuchronne samozniszczenie kapitalizmu. <i>Od wspólnoty pierwotnej przez kapitalizm do komunizmu?</i>	118
13. Wizja nowej rzeczywistości. <i>Każdemu według potrzeb?</i>	129
14. Sprawiedliwość społeczna. <i>Obrzeża marksizmu!</i>	142
15. Zmiany własnościowe. <i>Podzwonne dla sektorów prywatnego i zbiorowego</i>	150
16. Klasa robotnicza. <i>Awangarda przemian ekonomicznych?</i>	160
17. Marksizm ekonomiczny i ideologiczny. <i>Na szlakach budowy komunizmu</i>	169
18. Twórca teorii filozoficzno-gospodarczo-politycznej. <i>Ekonomista czy myśliciel ekonomiczny?</i>	191
19. Dlaczego wiecznie żywy? <i>Wersja hard czy wersja light?</i>	203
20. Poprawić współczesny świat! <i>Marksizm w krainie ekonomicznej praktyki.</i>	215
21. Oceny poglądów Karola Marksa. <i>Głosy nieobojętne</i>	226
Indeks osobowy.	238
Spis tabel i rysunków	246

Wstęp

„Widmo krąży po Europie, widmo komunizmu.” Tą alarmującą zapowiedzią rozpoczyna się *Manifest komunistyczny*, programowa praca Karola Marksa i Fryderyka Engelsa z lutego 1848 roku. Niemal siedemdziesiąt lat później przepowiednia ta stała się faktem: w Rosji do władzy doszli ludzie uważający się za realizatorów programu tych myślicieli.

Nie wszystko przebiegało zgodnie z zarysowaną wizją. Komunizm zaplanował tylko w części Europy i nie tam, gdzie zdaniem autorów *Manifestu* podatność na rewolucję była największa. Czy nowy ustroj ekonomiczny i polityczny w Rosji, w Chinach i w innych krajach, który obok osiągnięć przyniósł liczne zbrodnie¹, okazał się zgodny z oczekiwaniami Marksa? Nigdy nie poznamy odpowiedzi na to pytanie, bowiem twórca systemu rewolucji nie dożył. Możemy jedynie domyślać się, jak oceniałby praktyczne efekty swej pracy teoretycznej.

W Rosji komunizm trwał najdłużej, ponad siedemdziesiąt lat. Zastąpił go ustroj z silną obecnością państwa, którą można uważać za pozostałość minionej formacji ekonomicznej. Na początku XXI wieku komunizm utrzymał się poza Europą, ale dokonały się w nim istotne przekształcenia. W Chinach, gdzie gospodarka przyjęła postać w dużej mierze rynkową, rząd zatrzymał komunistyczną tradycję i ideologię. Wszędzie na kuli ziemskiej stary ustroj i sposób myślenia pozostawiły po sobie niemało śladów. Ekonomiczny wymiar marksizmu nie stał się wyłącznie historią.

Czy widmo komunizmu powróci na szerszą skalę i zaważy na nowo na globalnych wydarzeniach politycznych i gospodarczych? Sto siedemdziesiąt dwa lata po wydaniu *Manifestu komunistycznego* rozpoczynająca go zapowiedź wydaje się w pewien sposób aktualna: po Europie krąży nadal jakieś widmo, a świat kontestuje zasady ustrojowe, na jakich jest zbudowany. Ob-

¹ S. Courtois, N. Werth, J.-L. Panné, A. Paczkowski, K. Bartošek, J.-L. Margolin, *Czarna księga komunizmu*, Prószyński, Warszawa 1999.

serwujemy niezadowolenie, radykalizm, zagubienie, chciałoby się powiedzieć: lęki sytego człowieka. Istniejące rozwiązania gospodarcze, społeczne i polityczne robią wrażenie nietrwałych. Przez wielu ludzi Karol Marks i jego dzieło są odbierane jako alternatywa dla współczesnej gospodarki i polityki. Podobnie było w XIX, a zwłaszcza w XX wieku. Jakie widmo nad nami krąży? Czy widmo marksizmu?

W żadnym państwie komunistycznym nigdy nie ogłoszono oficjalnie, że komunizm stał się rzeczywistością. Oczekiwany ustrój kraje te budowały, lepszy porządek społeczny dopiero tworzyły. Nigdzie procesu tego nie uznano za zakończony. Nie stało się też jasne, jak daleko pozostało do osiągnięcia wytyczonego celu. Jeżeli urzędowe stwierdzenia z dawnych czasów brać za dobrą monetę, widmo krążące dzisiaj po Europie oznacza powrót do tego, co w pełnej formie jeszcze nie istniało.

Na odcinku gospodarczym komunizm, jaki zbudowano faktycznie, niewątpliwie przegrał z ustrojem, który bezapelacyjnie miał zastąpić. Takim rezultatem zakończyła się w 1991 roku zimna wojna. Dlaczego więc ćwierć wieku później powinniśmy uważać, że myśl Karola Marksa stanowi coś więcej niż fakt historyczny? Powodów jest kilka. Francis Fukuyama, autor wygłoszonej w 1989 roku tezy o końcu historii i nadchodzącej dominacji systemu wolnorynkowego², związany dawniej z neokonserwatyzmem, w 2018 roku wskazał na sensowność wprowadzania pewnych elementów socjalizmu³. Chociaż nie opowiedział się za ustrojem w stylu radzieckim, a tylko zbliżył się do tradycji socjaldemokratycznej, taka ewolucja poglądów daje wiele do myślenia⁴. Fukuyama nie jest jedyny. Wzrost zainteresowania marksizmem obserwujemy zwykle wtedy, gdy system rynkowy i demokracja przeżywają niełatwe dni, a tak dzieje się pod koniec drugiej dekady XXI stulecia.

Na czym polega widmo, które nad nami kołuje? Czym jest myśl Marksa, a czego, wbrew powszechnym wyobrażeniom, w niej nie ma? Jaką diagnozę i terapię niosą przemyślenia tej wpływowej postaci? Jak oceniać komponenty dorobku tego niezwykłego autora? Spróbujemy w tej książce wskazać, co w spuściznie radykalnego niemieckiego ekonomisty okazało się błędem, niedokładnością, a co prawdą. Rzadko zdarza się, by ten, kto wypowiedział się szeroko na różne tematy, miał rację lub mylił się od początku do końca. Zawężymy uwagę do spraw gospodarczych. Niekiedy zbliżymy się do filozofii społecznej, której od ekonomii odizolować się nie da.

Książki i artykuły o Marksie i jego poglądach wypełniłyby bibliotekę. Więcej powiedziano o Marksie jako filozofie i myślicielu społecznym niż o ekonomście. Spod piór polskich autorów wyszły dwie znakomite pozycje:

² F. Fukuyama, *Koniec historii?*, w: *Czy koniec historii?*, Pomost, Warszawa 1991.

³ G. Eaton, *Francis Fukuyama interview: „Socialism Ought to Come Back”*, „New Statesman”, 17 października 2018.

⁴ A. Woods, *Fukuyama’s Second Thoughts: „Socialism Ought to Come Back”*. Instytut Literacki, Paryż 1976–1978.

Leszka Kołakowskiego *Główne nurty marksizmu*⁵ i Andrzeja Walickiego *Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii*⁶. Są to książki z zakresu filozofii i historii idei.

Autor *Kapitału* wszedł na trwałe do dziejów myśli ekonomicznej, chociaż jego dorobek jest oceniany różnie. W PRL podręczniki ekonomii pisano z pozycji marksistowskich. Było to szczególnie widoczne w przypadku ekonomii politycznej kapitalizmu. Paradoksalnie, ale tylko na pierwszy rzut oka, ekonomia polityczna socjalizmu, ustroju zapowiadzanego przez Marksa, odwoływała się rzadko do jego poglądów. Gdy podejmowano reformy gospodarki komunistycznej, dorobek twórcy obowiązującej teorii nie stanowił przewodnika dla szukających nowych rozwiązań. Ekonomista z Trewiru patronował zapowiedziom zagłady systemu rynkowego, ale w małym stopniu służył jako mecenas konstruktywnej pracy w ramach nowego ustroju.

W pismach Marksa niektóre zagadnienia nie były opisywane dokładnie tak samo. Louis Althusser (1918–1990) przekonywał, że myśl ekonomisty z Trewiru ulegała w miarę upływu czasu znaczącym przekształceniom. Zmiany te Althusser nazwał cięciem epistemologicznym⁷. Marksa „młodego” zaczęto przeciwstawiać Marksowi w wieku średnim i starszym⁸. Dla myśliciela reorientacja poglądów lub ich doprecyzowanie jest czymś naturalnym. Jeżeli stało się tak w przypadku autora *Ideologii niemieckiej*, nie ma w tym niczego dziwnego. Tych zagadnień nie będziemy rozpatrywać. Interesować nas będą poglądy Marksa, bo nie jego następców, w postaci w jakiej weszły do światowej myśli ekonomicznej. Naszym zamiarem jest wyekspozowanie co jest w nich nietrafne, niedokładne, a co prawdziwe. Aby to zrealizować, odwołamy się nieraz do ekonomii współczesnej, zyskując dogodnie tło dla przedstawienia rezultatów teoretycznych z XIX wieku.

Nie zbierzemy w tej pracy wszystkich dostępnych w literaturze opinii i ocen dorobku Marksa. W szczególności – zważywszy na podtytuł książki – sądów dla niego mało korzystnych. Nasza wypowiedź będzie z pewnością subiektywna. Poddamy badaniu ważny fragment dziejów ekonomii, przeanalizujemy poglądy głoszone przez znaczącą postać – poglądy często dyskusyjne, o dużej sile przekonywania.

Kolejne rozdziały kończą dwa rodzaje dopisków. Mają podsumować poszczególne części pracy lub je komentować. Będą to na przemian cytaty z *Fausta* Johanna Wolfganga von Goethego w tłumaczeniu Emila Zegadło-

⁵ L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu. Powstanie-rozwoj-rozkład*, Instytut Literacki, Paryż 1976–1978.

⁶ A. Walicki, *Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii*, PWN, Warszawa 1996. Pierwsze wydanie tej pracy ukazało w 1995 r. w języku angielskim.

⁷ L. Althusser, *W imię Marksa*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2009, (wyd. francuskie 1965).

⁸ M. Król, *Krótko historia myśli politycznej*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2019, s. 111.

wicza⁹ oraz krótkie fragmenty prac Marksa. Dlaczego sięgnęliśmy po utwór klasyka światowej literatury pięknej? W ostatnim rozdziale cytujemy fragment pełnego niepokoju listu do Karola Marksa napisany przez jego ojca. Pada w nim pytanie, czy duch, który opanował serce Karola, jest duchem Fausta. Bohater dramatu Goethego, zmierzający usilnie do pełnego szczęścia i wiecznej młodości, może być uważany za człowieka dążącego do tego, co nierealne. Czy zgodnie z sugestią ojca to samo należy powiedzieć o współautorze *Manifestu komunistycznego*?

Tytuł pracy zaproponował Grzegorz Tkaczyk. Dziękuję mu za pomoc. Wyrażam również podziękowanie Wydziałowi Zarządzania Politechniki Warszawskiej oraz Centrum Europejskiemu Natolin za wsparcie w trakcie powstawania tej pracy.

⁹ J.W. von Goethe, *Faust, część pierwsza*, <https://wolnelektury.pl>.

1

Karol Marks – życie i dokonania *Jak ruszyć bryłę świata?*

Karol Marks (*Karl Marx*) urodził się 5 maja 1818 roku w Trewirze nad Mozela, uważanym za najstarsze miasto w Niemczech. Początki Trewiru sięgają czasów rzymskich, był wtedy miastem rezydencjonalnym cesarza Konstantyna Wielkiego (272–337). Dokumentują te czasy miejscowe zabytki, wśród nich dużych rozmiarów brama miejska Porta Nigra, położona blisko domu, w którym urodził się Karol Marks.

Dolina Mozeli należy do pełnych uroku zakątków Niemiec. Otaczają ją wzgórza pokryte winnicami dostarczającymi surowca do produkcji ceniowego wina. Mozela tworzy śródlądowe połączenie Zagłębia Ruhry z Morzem Północnym. Obserwując miejscowy krajobraz odczuwa się zaskoczenie, że najgłośniejszy syn tej malowniczej ziemi okazał się myślicielem gniewnym, radykalnym i bezkompromisowym.

Trewir należy dzisiaj do kraju związkowego Nadrenia-Palatynat (*Rheinland-Pfalz*). W chwili urodzenia się Karola Marksa liczył dwanaście tysięcy mieszkańców i wchodził w skład Wielkiego Księstwa Dolnego Renu (*Großherzogtum Niederrhein*). W 1815 roku stało się ono prowincją Królestwa Prus (*Königreich Preußen*). Na początku XIX wieku położony wśród terenów rolniczych niewielki Trewir, w okresie ponapoleońskim wykorzystujący dla rozwoju gospodarczego dywidendę pokoju, zespałał dominującą ludność katolicką z protestancką władzą pruską. Obie strony nie darzyły siebie sympatią.

Dziadek Karola, Meier Halewi Marx, był w Holandii rabinem. Ojciec Karola, Heinrich Marx (1777–1838), po osiedleniu się w Trewirze przeszedł z judaizmu na protestantyzm. Wstąpił do Ewangelickiego Kościoła Unii Staropruskiej (*Evangelische Kirche der altpreussischen Union*). W ten sposób chciał uwolnić się z ograniczeń nakładanych w tamtych czasach w Prusach na Żydów. Nie mogli oni zajmować stanowisk państwowych i pracować w wymiarze sprawiedliwości, co ojcu Karola Marksa, który zdobył wykształcenie prawnicze, uniemożliwiało uprawianie wyuczonego zawodu. Miejscowi Żydzi, pragnący obejść takie ograniczenia, wybierali zazwyczaj katoli-

2

Marksowskie i marksistowskie *Odmiany marksizmu*

Przymiotnikiem marksowski (*marxisch, Marxist*) zwykło się opatrywać idee, poglądy i oceny przedstawione przez Karola Marksa. Określenie marksistowski (*marxistisch, Marxian*) rezerwuje się dla ustaleń poczynionych przez jego następców. Było ich wielu i nie cechowała ich zgodność poglądów⁴². Kto był właściwym kontynuatorem myśli Marksa? Kto potrafił dobrze odczytać jego sposób rozumowania, intencje i kierunkowe rekomendacje?

Część publikacji Marksa powstała na podstawie pozostawionych przez niego notatek, opracowanych i przekazanych do druku przez Fryderyka Engelsa. Zrodziło to szeroko dyskutowany problem oddzielenia w tym, co „marksowskie” tego, co chciał przekazać sam Marks, od tego, co było stanowiskiem Engelsa⁴³. Odczytanie oryginalnych poglądów Marksa, bez wpływu Engelsa na ich zapis, jest tematem badań historyków. Tym zagadnieniem nie będziemy się zajmować.

Obaj współpracownicy, chociaż stanowili wyjątkowo zgodny zespół autorów, w pewien sposób różnili się od siebie. Jako myśliciel i pisarz Marks był bardziej pomysłowy i błyskotliwy, Engels bardziej wykańczał istniejące teorie niż je inspirował i projektował. Marks chętniej zadawał pytania, także wymagające odpowiedzi trudnych i czasochłonnych. Engels bardziej szukał odpowiedzi, również gdy było to obiektywnie niełatwe. Marks patrzył na analizowane problemy całościowo, Engels zwracał większą uwagę na szczegóły i dopracowanie myśli. Marks ujawniał duszę artysty, może tolerującego w swym sąsiedztwie pewną dozę artystycznego nieładu. Engels preferował porządkowanie spraw, również osobistych. W uproszczeniu Marksa można scharakteryzować jako człowieka zdolnego i błyskotliwego, finalizującego z trudem prace pisarskie, na dodatek nieprzywiązującego dużej wagi do ubrania. Mówiąc obrazowo, jego sweter nie zawsze był całkowicie czysty. Z kolei Engels reprezentował poglądy bardziej schematyczne, ale doprowa-

⁴² *Familie Marx privat*, Akademie Verlag, Berlin 2005, s. 234–235.

⁴³ C.J. Arthur, *Engels Today. A Centenary Appreciation*, Macmillan, Basingstoke 1996.

3

Ekonomia jako nauka *Czym ma być i czemu służyć?*

Na ile trafne były dwie deklaracje uczynione przez Karola Marksa? Pierwsza dotyczyła naukowego charakteru jego poglądów, druga zapowiadała odejście od teoretycznej interpretacji świata na rzecz dokonania jego praktycznej, radykalnej zmiany.

Marks i Engels nazwali swą doktrynę filozoficzną i ekonomiczną socjalizmem naukowym (*wissenschaftlicher Sozialismus*)⁶¹. Pod nazwą socjalizm utopijny (*Frühsozialismus, utopischer Sozialismus*) kryły się inicjatywy na rzecz utworzenia społeczeństwa socjalistycznego z pierwszych trzech dekad XIX wieku, jeszcze przed rozpoczęciem przez Marksa działalności publicznej. Jako socjalistów utopijnych, ludzi szlachetnych, ale projektujących rozwiązania nierealistyczne, wymieniano Henri'ego de Saint-Simona (1760–1825), Charlesa Fouriera (1772–1837), Étienne'a Cabet'a (1788–1956) i Roberta Owena (1771–1858). Inaczej niż oni, Marks i Engels przyjęli pozycje racjonalne i odpowiadające istniejącym warunkom – a ich oceny i propozycje zyskały splendor naukowości.

Do najgłośniejszych sentencji wypowiedzianych przez Marksa należy „Filozofowie tylko interpretowali świat, rzecz w tym, aby go zmienić” (*Die Philosophen haben die Welt nur verschieden interpretiert, es kommt drauf an, sie zu verändern*). Są to słowa z notatek uczynionych w 1845 roku, opublikowanych po śmierci filozofa w 1988 roku jako *Tezy o Feuerbachu*. Jeżeli zaakceptować to stwierdzenie, trzeba uznać, że marksizm, jako pierwszy w historii, dostarczył teorię naukową zdolną wreszcie poprawić świat. Stało się to po tak wielu, wypełniających dzieje przedsięwzięciach poznawczych, pozbawionych walorów praktycznych.

Jak zatem należy rozumieć naukowy charakter ustaleń Marksa? Czy był pierwszym naukowcem, który zszedł z katedry służącej wyłącznie do nauczania, by dokonać rzeczy realnych i równocześnie wielkich? Pytania te za-

⁶¹ R. Stites, *Revolutionary Dreams. Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution*, New York 1989, s. 161–164.

4

Teoria wartości oparta na pracy *Gdzie jest ekonomiczny eter?*

Wyjaśnienie sposobu kształtowania się cen zajmuje w interesującej nas teorii pozycję centralną. Marksizm ekonomiczny to w dużej mierze laborystyczna teoria wartości. W tym rozdziale ją opiszemy i skomentujemy. Następnie poddamy analizie wyróżnione przez Marksa elementy składowe wartości towaru, które w jego wizji funkcjonowania gospodarki i społeczeństwa zyskały podstawowe znaczenie. Omówimy dalej przedstawiony przez ekonomistę z Trewiru model wyrównywania się stóp zysku w różnych sektorach gospodarki.

W sprawie kształtowania się ceny towaru dzieje myśli ekonomicznej odnotowują dwa zasadnicze stanowiska. Decydują o niej cechy własne towaru lub warunki jego obecności na rynku. Dopuszcza się sytuację pośrednią, gdy dominacja jednego wyjaśnienia idzie w parze z częściową akceptacją drugiego. Przedstawimy główne rysy obu stanowisk. Podejście pierwsze jest historycznie starsze, podejście drugie zyskało przewagę w myśleniu ekonomicznym pod koniec XIX wieku.

Wśród teorii cen odwołujących się do zawartości towaru, wyróżnimy dwie orientacje szczegółowe. O cenie decydują zastosowane do powstania towaru czynniki produkcji. Wielkość nakładów poniesionych w procesie wytwórczym wyznacza cenę. Wyjaśnienie alternatywne sprowadza się do uznania, że o cenie towaru przesądza jego ocena dokonana przez konsumenta lub użytkownika. Wspólną cechą obu teorii jest wprowadzenie – obok pojęcia ceny – pojęcia wartości towaru⁷⁶. Obie wielkości są w przybliżeniu równe lub dokładnie takie same. Wartość przesądza o cenie. Z tego powodu pytania o ceny stają się pytaniami o wartość towaru.

Jak ją zdefiniować? W teoriach odwołujących się do oceny towaru czynionej przez konsumenta wartość stanowi użyteczność ostatniej dostarczonej mu jednostki towaru. Jest to użyteczność krańcowa (marginalna). Zwolennicy tego podejścia uznali za realny jej pomiar liczbowy, konieczny do

⁷⁶ J. Nowicki, *Ekonomia polityczna kapitalizmu*, KiW, Warszawa 1988.

5

Teoria wartości dodatkowej *Na czym polega wyzysk?*

W ekonomii marksistowskiej kwestią kluczową jest wyjaśnienie, jak pracodawcy wykorzystują w sposób nieuzasadniony pracobiorców oraz co zrobić, by zjawisko to na trwałe przewyciężyć. Mówiąc inaczej, trzeba opisać wyzysk człowieka przez człowieka i skończyć z nim raz na zawsze.

Podstawy teoretycznej dla rozwiązania obu problemów dostarcza laborystyczna teoria wartości towaru. Zgodnie z nią towary są kupowane i sprzedawane po cenach zbliżonych do nakładu pracy abstrakcyjnej wydatkowej w trakcie ich wytwarzania. Wartość towaru, zależna od wniesionej pracy abstrakcyjnej, służy jako podstawa do wynagradzania uczestników procesu produkcji. Jakie elementy składowe kryje wartość towaru i kto jaki ma do nich dostęp?

Zgodnie z teorią Karola Marksa wartość towaru w jest sumą trzech wielkości. Są nimi kapitał stały c (*konstantes Kapital*), kapitał zmienny v (*variables Kapital*) i wartość dodatkowa m (*Mehrwert*):

$$w = c + v + m. \quad 5.1$$

Za każdym komponentem wytyczającym wartość łączną należy dostrzec określony nakład pracy abstrakcyjnej. Dlaczego tak się dzieje?

Wartość powstała przy tworzeniu narzędzi produkcji jest przenoszona na wartość nowego towaru. Ta część łącznej wartości towaru zyskała nazwę kapitał stały. Robotnicy wykonując nowy towar wyposażają go w nową wartość, przewyższającą to, co jako kapitał stały ulega przeniesieniu z używanych w procesie produkcji urządzeń.

Nowa wartość (*Neuwert, Wertprodukt*), wykraczająca poza wartość użytych narzędzi i materiałów, posiada postać dwuczęściową. Składają się na nią kapitał zmienny i wartość dodatkowa, jest sumą $v + m$. Pierwszy składnik odpowiada wartości zastosowania w procesie wytwórczym specyficznego towaru, jakim jest siła robocza (*Arbeitskraft*), czyli zdolność robotników do wykonywania pracy. Kapitał zmienny jest odpowiednikiem płacy roboczej, której wielkość określa to, co jest konieczne, by robotnicy utrzymali zdolność

6

Sektorowe stopy zysku

Nieudowodniona zbieżność korzyści

Marksowska teoria wartości dodatkowej prowadzi do wniosku o ujawniającym się w długim czasie w skali całej gospodarki spadku stopy zysku. Zjawisko to pociąga za sobą poważne konsekwencje, nie tylko ekonomiczne. Rozpatrywaliśmy ten problem w poprzednim rozdziale. A jak na bieżąco, w okresie krótkim, kształtują się stopy zysku w poszczególnych sektorach? Jak bardzo różnią się między sobą?

Wiele zjawisk fizycznych, chemicznych, biologicznych, meteorologicznych, również społecznych, przebiega w sposób prowadzący do osiągnięcia stanu równowagi. Model procesu zbliżania się do siebie i następnie eliminacji różnic między efektami ekonomicznymi w różnych sektorach odnajdujemy w myśli Karola Marksa.

Równowaga przyjmuje odmienne formy. Często polega na pozostawianiu elementów danego układu w stanie spoczynku w stosunku do wybranego punktu odniesienia. Kiedy indziej parametry charakteryzujące układ przyjmują wartość stałą w czasie. Równowaga może również oznaczać, że wszystkie punkty układu dochodzą do tego samego poziomu, który okazuje się trwały, niełatwy do zmiany.

Równowaga w ostatnim znaczeniu pojawiła się w teorii Marksa obrazującej poziom stóp zysku w poszczególnych sektorach gospodarki. W praktyce obserwuje się nierzadko tendencję do wyrównywania się finalnych wyników ekonomicznych w sąsiadujących ze sobą branżach. Dzieje się tak pomimo dużych różnic między nimi, notowanych na początku okresu poddanego obserwacji. Jak przebiega ten proces? Jak go wyjaśnić? Jak uczynił to urodzony w Trewirze ekonomista?

Marksowski opis procesu zbieżności relacji zysku do kosztów, zachodzący we wszystkich komponentach gospodarki, dopełnia opisany już problem transformacji wartości w ceny. Model z tego rozdziału wykorzystuje i na swój sposób kompletuje teorię laborystyczną. Nasze uwagi zaczniemy od dwóch przykładów liczbowych, które przedstawimy w tabelach 6.1–6.4. Wymaga to wcześniejszego uporządkowania potrzebnych nam pojęć. Następnie rozważymy problem w postaci ogólnej.

7

Reprodukcja w krótkim i długim okresie *Anarchia produkcji i spadek stopy zysku?*

W II tomie *Kapitału* Karol Marks omówił zagadnienie reprodukcji (*Reproduktion*). W tradycji ekonomicznej pojęciem tym opatrywano utrzymywanie się warunków niezbędnych do kontynuacji działalności gospodarczej na poziomie dotychczasowym lub poszerzonym¹²⁸. Dzisiaj terminem tym posługują się najczęściej marksiści. Marks rozumiał reprodukcję szeroko, wykraczając poza sferę gospodarczą: ma ona polegać na odtwarzaniu przez społeczeństwo zdolności do nieprzerwanego funkcjonowania.

W pewien sposób problem reprodukcji był już przez nas rozpatrywany. W rozdziale piątym zastanawialiśmy się nad opisanymi przez Marksa konsekwencjami wzrostu składu organicznego kapitału. Przekłada się on na relację wartości dodatkowej do kapitału zmiennego, której stopniowa ewolucja ma znaczenie dla trwałości struktur ustrojowych. W rozdziale szóstym skoncentrowaliśmy uwagę na konwergencji stóp zysku we wszystkich sektorach gospodarczych. To drugie zjawisko Marks przedstawił jako przebiegające w szybkim tempie. Analizowaliśmy też zrównywanie się bieżących efektów dochodowych w poszczególnych branżach oraz wyzysk, który jest przede wszystkim zagadnieniem społecznym, a nawet etycznym mającym wpływ na bieg spraw gospodarczych.

Na problem reprodukcji spojrzemy teraz inaczej: zawężymy uwagę do warunków potrzebnych do zachowania ciągłości wytwarzania towarów. Interesować nas będą dwa tematy: międzysektorowe proporcje produkcyjne pozwalające całej gospodarce sprawnie funkcjonować oraz skutki przyjęcia założenia o spadku stopy zysku dla podziału zagregowanej wartości towarów. Zagadnienie pierwsze dotyczy wzajemnej zależności elementów tworzących gospodarkę, drugi problem sprowadza się do pytania: kto, w miarę upływu czasu, będzie osiągał korzyści więcej, a kto mniej? Zajmiemy się więc reprodukcją z punktu widzenia ogólnej stabilności formacji ekonomicznej, jaką jest system kapitalistyczny.

¹²⁸ M. Aglietta, *A Theory of Capitalist Regulation; the USA Experience*, Verso, London 2015.

8

Alienacja pracy *Idealizm w materializmie!*

W teorii Karola Marksa pojęciem wyjściowym, początkującym proces analizy zjawisk gospodarczych i społecznych, jest alienacja pracy (*Entfremdung der Arbeit*). Polega ona na pozbawianiu ludzi tego, co jest im właściwe i co powinni w sobie bezwzględnie zachować. Zadaniem filozofów społecznych i analityków spraw gospodarczych jest uporanie się z tym wyzwaniem. Należy przywrócić, a może dopiero stworzyć, prawidłowe warunki działania jednostek i zespołów ludzkich.

Młody, pochodzący z Trewiru myśliciel społeczny postawił przed sobą zadanie uporania się z plagą alienacji. Uznał, że należy znaleźć jej przyczynę i pozbyć się jej raz na zawsze¹⁴².

Opisując problemy alienacji Marks używał dwóch określeń: *Entfremdung* i *Entäußerung*. Drugie słowo oznacza zjawisko groźniejsze, posuwające się dalej niż alienacja (*Entfremdung*): nie chodzi już o osłabianie lub zrywanie relacji międzyludzkich, ale o eksternalizację, uzewnętrznienie, stawanie się przez pracownika kimś, a może czymś, zupełnie innym niż był do tej pory¹⁴³. Człowiek pracujący w nieodpowiednich warunkach zmienia bowiem swą istotę, swą definicję.

Jak dokonuje się proces alienacji i czego jest następstwem? Dlaczego trwałe przewyciężenie go ma zasadnicze znaczenie dla funkcjonowania społeczeństwa? Czy alienacja jest zjawiskiem ekonomicznym, społecznym, politycznym lub z zakresu psychologii społecznej? Chociaż marksowska teoria alienacji ma charakter filozoficzny, tworzy również fundament przeprowadzonych przez Marksa rozważań na tematy gospodarcze. Z tego powodu poświęcimy jej nieco uwagi w pracy poświęconej kwestiom ekonomicznym.

Gdzie można znaleźć przejawy alienacji? Są dostrzegalne niemal w każdym obszarze aktywności człowieka. Alienacja pojawia się przede wszystkim w pracy, która nie służy rozwojowi człowieka, budowie jego kreatywności,

¹⁴² E. Mandel, G. Novack, *The Marxist Theory of Alienation*, Pathfinder Press, Atlanta 1973.

¹⁴³ C.J. Arthur, *The Dialectics of Labor*, Blackwell, Oxford 1986.

9

Akumulacja kapitału

Pięta achillesowa systemu rynkowego

Do najtrudniejszych wyzwań gospodarczych należy zamiana zaoszczędzonych dochodów na inwestycje fizyczne. Jeżeli przebiega nieprawidłowo, rodzi to dla społeczeństwa poważne konsekwencje.

Problem polega na tym, czy środki niewydane na konsumpcję, czyli oszczędności, zostaną w dostatecznie dużej części wykorzystane na rozbudowę aparatu wytwórczego. Jeżeli tak nie będzie, gdy znacząca transza oszczędności nie przekształci się w wydatki na trwały aparat wytwórczy, wystąpi niebezpieczeństwo recesji. Polega ona na spadku produkcji, dochodów, wydatków i liczby miejsc pracy. Niesie też konsekwencje pozaekonomiczne.

Nie wszystkie uzyskane dochody zamieniają się na wydatki inwestycyjne lub konsumpcyjne. Podmioty ekonomiczne mogą powstrzymać się z wydatkowaniem pieniędzy, taką ostrożność mogą uznać za uzasadnioną. Wątpliwości pojawiają się zwłaszcza przy podejmowaniu decyzji o zakupie trwałych dóbr powiększających potencjał wytwórczy: oznacza to rezygnację z bieżącej konsumpcji, co dla osób prowadzących działalność gospodarczą jest wyrzeczeniem. Nie tu jednak leży istota problemu. Decyzje inwestycyjne będą zapadać, gdy istnieje przekonanie, że wydatkowane środki odpowiednio powiększą dochód. Gdy tego brakuje, rozbudowa aparatu produkcyjnego staje pod znakiem zapytania. Podobnie rezygnacja z niektórych wydatków konsumpcyjnych lub przełożenie ich na przyszłość ma miejsce na skutek obaw przed pogorszeniem się koniunktury. Tworzenie kapitału i niektóre rodzaje konsumpcji wymagają przekonującej perspektywy dla funkcjonowania biznesu i zarobkowania.

Marks uważał, że kapitaliści wykazują niejednokrotnie nadmierną skłonność do akumulacji i inwestowania¹⁷¹. Zachowują się zbyt drapieżnie. Był to pogląd idący za daleko. Dowolnym decyzjom ekonomicznym, także inwestycyjnym, towarzyszą emocje, które czasami skłaniają do nadmiernego powiększania kapitału. Marks dostrzegał taką sytuację. Kiedy indziej emocje działają w przeciwną stronę, inwestycji jest za mało.

¹⁷¹ D. Smith, *Ekonomia dobrze przyrządzona*, op. cit., s. 144.

10

Pierwotna akumulacja kapitału

Wysokie koszty rozwoju!

Każdy początek jest trudny (*Jeder Anfang ist schwer*). Stare niemieckie powiedzenie przypomina, że podejmowanie nowych przedsięwzięć bywa kłopotliwe i wymaga stawiania czoła przeciwnościom. Gospodarka nie stanowi wyjątku. O tym, jak niełatwe i wymagające bywa rozpoczynanie działalności gospodarczej, dobrze wie każdy przedsiębiorca. Także w firmach i instytucjach już okrzepłych pojawiają się zagrożenia dla trwałości przedsięwzięcia.

Karol Marks posługiwał się określeniem pierwotna akumulacja kapitału (*ursprüngliche Akkumulation*). Opatrywał nim procesy gospodarczo-społeczne zachodzące w Europie od końca średniowiecza do pierwszej połowy XIX wieku, które doprowadziły do ukształtowania się ustroju kapitalistycznego¹⁸⁷. Był to cykl zdarzeń długotrwały, złożony, oznaczający trwałą, chociaż umiarkowaną, wzrost dochodów w skali społeczeństwa. Pomimo kryzysów gospodarczych i wojen prowadził on do poprawy poziomu życia, która nie dokonywała się nieprzerwanie, a jej zasięg nie był powszechny. W niektórych okresach dochodziło do radykalnego pogorszenia się sytuacji znaczącej części społeczeństwa. W świetle tych doświadczeń kapitalizm rysował się ponuro, a dla wielu ludzi oznaczał regres i zagubienie.

Procesy składające się na pierwotną akumulację kapitału wykraczały poza krąg spraw gospodarczych. Zmieniały się społeczeństwa, pojawiały się nowe grupy społeczne i zawodowe, czego reperkusje sięgały sfery politycznej. Uległy przekształceniu relacje międzynarodowe i międzyregionalne. Wyłoniły się nowe obszary zamożności i biedy.

Pierwotna akumulacja kapitału oznaczała tworzenie nowych kapitałów. Rosły one początkowo zwłaszcza w sektorach gospodarczych specjalizujących się w handlu wewnętrznym, operacjach finansowych, wymianie towarowej prowadzonej na obszarach pozaeuropejskich i rozwijającej się stopniowo wytwórczo-

¹⁸⁷ *The Industrial Revolution and Work in Nineteenth-Century Europe*, L.R. Berlanstein (red.), Routledge, London 1992.

Determinizm ekonomiczny

Jak bardzo byt kształtuje świadomość?

Do najbardziej znanych sentencji Karola Marksa należy „Byt określa świadomość”. Jej odpowiednik w języku niemieckim brzmi: *das Sein bestimmt das Bewußtsein*. Jest to skrót oryginalnej wypowiedzi tego myśliciela, stąd można zastanawiać się, czy powstało tu przekłamanie. Słowo *bestimmt* znaczy *ogranicza, wyznacza, ustala*, niekoniecznie *determinuje, określa*. W rzeczywistości Marks powiedział „Nie świadomość ludzi określa ich byt, lecz, przeciwnie, byt społeczny ludzi określa ich świadomość” (*Es ist nicht das Bewußtsein der Menschen, das ihr Sein, sondern umgekehrt ihr gesellschaftliches Sein, das ihr Bewußtsein bestimmt*)¹⁹⁹.

Interpretacja tekstów nie jest naszym zadaniem. Być może Marks, wypowiadając te słowa, jedynie polemizował z filozofią Hegla, który za czynnik dynamizujący świat uważał Absolut lub ideę podlegającą prawom logiki²⁰⁰. W tej roli autor *Kapitału* eksponował nie myśl, lecz byt społeczny. Interesuje nas głównie marksizm w postaci, w jakiej wszedł do obiegu intelektualnego.

W tym rozdziale zajmiemy się dwoma zagadnieniami. Pierwsze dotyczy wzajemnej zależności bytu i stanu świadomości, czyli tego, co dzieje się rzeczywiście, oraz czego jesteśmy świadomi i potrafimy to zarejestrować i ocenić. Postawione zagadnienie należy do filozofii. Jego pochodną jest kwestia druga, tym razem czysto ekonomiczna: czy wydarzenia w gospodarce są w jakiś sposób zdeterminowane, z góry określone, nie zachodzą spontanicznie. Przeciwnieństwem takiego sposobu ich widzenia jest uznanie, że wiele faktów ekonomicznych, może nawet one wszystkie, nie jest przesądzone, a więc w żadnym momencie nie da się przewidzieć, co wydarzy się później. To drugie zagadnienie ma posmak filozoficzny, przy czym jest to filozofia koncentrująca się na sprawach gospodarczych.

¹⁹⁹ K. Marks, *Przyczynek do krytyki ekonomii politycznej*, <https://www.marxists.org/polski/marks-engels/1859/ekon-pol/00.htm>.

²⁰⁰ S. Opara, *Filozofia. Współczesne kierunki i problemy*, Wyższa Szkoła Społeczno-Ekonomiczna, Warszawa 2005, s. 89.

12

Nieuchronne samozniszczenie kapitalizmu

Od wspólnoty pierwotnej przez kapitalizm do komunizmu?

W tym rozdziale będą nas interesować dwa związane ze sobą tematy. Oba dotyczą zjawisk dla systemu ekonomicznego, w jakim żyjemy, podstawowych.

Po pierwsze, czy kapitalizm jest skazany na upadek? Mówiąc inaczej, czy, jak przekonywał Marks, nieodwołalnie ustąpi miejsce rozwiązaniu przekreślającemu indywidualizm? Jego poglądy nazwano teorią upadku (*Zusammenbruchstheorie*)²¹⁷. Po drugie, czy historyczne ustroje społeczno-gospodarcze tworzą wskazaną przez niego sekwencję: wspólnota pierwotna (*Urgesellschaft, Urkommunismus*), niewolnictwo (*Sklavenhaltergesellschaft*), feudalizm (*Feudalismus*), kapitalizm (*Kapitalismus*) oraz socjalizm (*Sozialismus*) i komunizm (*Kommunismus*)²¹⁸? Czy przyjęta w społeczności marksistowskiej kolejność formacji ustrojowych dobrze odzwierciedla wielowiekową ewolucję, jaką przeszła gospodarka światowa? Dlaczego rozwiązania systemowe, funkcjonujące w warunkach antagonizmu dwóch klas społecznych, zastąpi w pewnej chwili rozwiązanie z jedną klasą społeczną? Dlaczego historię ludzkości rozpoczynają i kończą formacje pozbawione wewnętrznego, systemowego konfliktu?

Zadamy dalsze pytania szczegółowe. Z jakiego powodu kapitalizm został uznany w marksowskiej sekwencji ustrojów za ogniwo ostatnie przed socjalizmem? Dlaczego nie będzie jeszcze jedną formacją, po przemianach której wyłonią się ponownie dwie nowe klasy antagonistyczne? Przecież ostatnim etapem przed socjalizmem nie okazały się niewolnictwo i feudalizm, co więc powoduje, że koniec kapitalizmu będzie inny niż schyłek dwóch formacji od niego wcześniejszych?

²¹⁷ H. Grossmann, *Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems*, C.L. Hirschfeld, Leipzig 1929, s. 79.

²¹⁸ J. Szpak, *Historia gospodarcza powszechna*, op. cit., s. 31.

13

Wizja nowej rzeczywistości *Każdemu według potrzeb?*

Manifest komunistyczny rozpoczyna zdanie. „Widmo krąży po Europie, widmo komunizmu.” (*Ein Gespenst geht um in Europa – das Gespenst des Kommunismus*). Co składa się na to widmo? Zgodnie z teorią Marksa, uznaną przez jej twórcę za naukową, komunizm stanie się wcześniej lub później faktem. Jak będzie wyglądać to, co jest nieuniknione, i o czym wiemy z góry, że będzie zasługiwać na ocenę pozytywną?

Zacytujmy opinię znawcy marksizmu Gabriela Temkina (1921–2006). „Dla uniknięcia nieporozumień raz jeszcze wypada podkreślić, że chociaż – jak sądzimy – można znaleźć u Marksa całościową koncepcję przyszłej gospodarki, nie jest on przecież twórcą usystematyzowanej teorii w tym zakresie”²⁴⁷. W sprawie nadchodzących rozwiązań gospodarczych ogólnikowe okazały się takie prace jak *Kapitał*, *Rękopisy ekonomiczno-filozoficzne* i *Krytyka programu gotajskiego* Marksa oraz *Zasady komunizmu* i *Anty-Dühring* Engelsa²⁴⁸. W dwóch ostatnich pozycjach można odnaleźć kilka ramowych pomysłów odnoszących się do przyszłości. Nie ma obrazu precyzyjnego. Brak konkretów odnośnie kształtu komunizmu można nazwać niedecyzywnością (niezdecydowaniem) Karola Marksa. Tę cechę jego dorobku trudno jest nazwać czymś pozytywnym, chociaż dla jego politycznych następców okazała się wygodna: dawała dużą swobodę działania.

Przywódca rewolucji rosyjskiej Włodzimierz Lenin powiedział „Konkretnego planu organizacji życia ekonomicznego nie ma i być nie może”²⁴⁹. Po-

²⁴⁷ G. Temkin, *Karola Marksa obraz gospodarki komunistycznej*, PWN, Warszawa 1962, s. 37.

²⁴⁸ K. Szarzec, *Państwo w gospodarce. Studium teoretyczne – od Adama Smitha do współczesności*, PWN, Warszawa 2013, s. 95.

²⁴⁹ Cyt. za J. Smaga, *Narodziny i upadek imperium. ZSRR 1917–1991*, Znak, Kraków 1992, s. 46.

14

Sprawiedliwość społeczna *Obrzeża marksizmu!*

Milionom ludzi z różnych krajów świata osoba Karola Marksa i działania jego zwolenników, sprawujących władzę czy o nią zabiegających, kojarzyły się z urzeczywistnieniem sprawiedliwości społecznej. Ustrój zbudowany według wskazań radykalnego niemieckiego filozofa i ekonomisty miał zapewnić obywatelom lepsze jutro w sensie materialnym, a także zagwarantować uczciwą przebudowę relacji międzyludzkich na odcinku powstawania i podziału dochodów. Nawet gdy stało się jasne, że ustrój komunistyczny nie przyniósł wyższego poziomu życia niż system rynkowy, o czym świadczyły części zachodnia i wschodnia podzielonych Niemiec i Europy, istniało przekonanie, że rozwiązania zgodne z myślą Marksa oznaczają większą sprawiedliwość. Niosło to pociechę aksjologiczną i tworzyło surogat wysokiej jakości życia.

W dziejach ludzkości tęsknota za sprawiedliwością istniała zawsze. W każdym okresie historycznym uczciwość i godziwość pozostawały życzeniem niespełnionym do końca. Co w tych kwestiach przekazali autorzy *Manifestu komunistycznego*? Jak patrzyli na ten problem ich następcy? Odpowiedzi na te pytania nie zawsze pokrywały się, w obozie marksistowskim nie było na tym polu jednego stanowiska.

Karol Marks i Fryderyk Engels pojęciem sprawiedliwości w zasadzie nie zajmowali się. Podobnie jak wcześniej Jeremy Bentham (1747–1832) byli skłonni z niego się naśmiewać²⁷³. Ralf Dahrendorf (1929–2009) obliczył, że wyrazy „sprawiedliwy” i „sprawiedliwość” pojawiają się w liczących wiele tomów pracach Marksa sześćdziesiąt razy. W ponad połowie przypadków zostały użyte w cytatach, pozostałe to polemiki z tymi, którzy posługiwali się tym terminem.

Zdaniem Marksa i Engelsa krytyka kapitalizmu jako ustroju niesprawiedliwego kierowała dążenia robotników w stronę złagodzenia skutków istnie-

²⁷³ E. Żyro, *Pojęcie sprawiedliwości u Karola Marksa*, Książka i Wiedza, Warszawa 1966, s. 5.

15

Zmiany własnościowe *Podzwonne dla sektorów prywatnego i zbiorowego*

W *Manifeście komunistycznym* czytamy: „Oburzacie się, że chcemy znieść własność prywatną. Ale w waszym dzisiejszym społeczeństwie własność prywatna jest zniesiona dla dziewięciu dziesiątych jego członków. Istnieje ona właśnie dzięki temu, że nie istnieje dla dziewięciu dziesiątych.”

Do czego sprowadzał się zawarty w *Manifeście* strategiczny projekt przeprowadzenia zmian własnościowych? Jakie skutki rodzi koncentracja kapitału w rękach niedużej, na przykład wzmiankowanej przez Marksa dziesięcioprocentowej części społeczeństwa? Czy należy radykalnie poszerzać własność kapitału? Czy sam fakt istnienia własności prywatnej i zbiorowej (grupowej) przesądza o tym, że będzie ona trafiać we władanie zdecydowanej mniejszości społeczeństwa? Co zastąpi zlikwidowaną, prywatną i zbiorową własność kapitału: swobodna wspólnota bezpośrednich wytwórców czy wymuszona etatyzacja, ta druga połączona z zarządzaniem zcentralizowanym, niedemokratycznym i zbiurokratyzowanym?

Karol Marks opowiedział się za przewyżeniem podziału społeczeństwa na właścicieli kapitału i osoby dysponujące wyłącznie własną siłą roboczą (*Arbeitskraft*). Uważał, że z krajobrazu ekonomicznego muszą zniknąć relatywnie nieliczna grupa posiadaczy przedsiębiorstw i potężna rzesza ludzi pozbawionych kapitału, zdolnych tylko wykonywać pracę najemną. Prywatną własność środków produkcji ma zastąpić własność społeczna. W miejsce pozornie wolnych, a faktycznie zniewolonych, pracowników najemnych pojawią się wytwórcy wyzwoleni z więzów krępujących ich do tej pory. Proletariat (*das Proletariat*) odrzuci fetysz zysku i utworzy kreatywne zespoły producenckie, działające bez przymusu na zasadzie wspólnotowości. Ze sceny dziejów zejdzie wreszcie koszmar alienacji.

Za pierwszego myśliciela, który w czasach nowożytnych posługiwał się terminem *komunizm* i usiłował tę ideę wdrożyć praktycznie, jest uważany Victor d'Hupay (1746–1818). W 1777 roku opublikował on książkę *Projet de commu-*

16

Klasa robotnicza

Awangarda przemian ekonomicznych?

Przemiany techniczno-gospodarcze spowodowały, że w XXI wieku słowo *robotnik* niemal wyszło z użycia. Przyczyną jest głównie to, że tradycyjnie rozumianych pracowników fizycznych jest wokół nas niewiele. Uwaga ta rozciąga się nie tylko na kraje ekonomicznie wysoko rozwinięte. Dotyczy w niemałym stopniu państw „robotniczych”, w których marksizm pozostał składnikiem oficjalnej ideologii, to znaczy Chin, Korei Północnej, Kuby, Laosu i Wietnamu.

W świetle teorii Karola Marksa robotnicy mają do wypełnienia historyczne zadanie. To oni, a dokładniej to klasa robotnicza (*Arbeiterklasse*), doprowadzi do zmiany ustroju gospodarczego, czego konsekwencją staną się nowe rozstrzygnięcia we wszystkich pozostałych sferach życia. Powstanie nowy, robotniczy ustrój społeczny, wolny od wewnętrznych obciążeń i konfliktów, jakie ciążyły na wcześniejszych formacjach społeczno-ekonomicznych.

We wstępie do książki zastrześliśmy, że nie jest naszym zamiarem analiza spuścizny Marksa z punktu widzenia różnic merytorycznych w jego publikacjach. Warto jednak odnotować, że Marks używał pojęcie *klasa społeczna* w dwóch znaczeniach. Raz jest nią każda wyodrębniona grupa społeczna, co oznacza, że w społeczeństwie klas jest więcej niż dwie. Niekoniecznie przyjmują wobec siebie postawę trwale antagonistyczną. Kiedy indziej Marks uznawał, że w danym czasie stoją przeciw sobie dwie klasy przeciwstawne, a konflikt między nimi napędza bieg historii. To drugie określenie weszło do szerokiego obiegu społecznego i jest uważane za podstawowe dla marksizmu.

Klasa robotnicza, rozumiana jako przeciwieństwo kapitalistów, mogła przyjąć postać klasy w sobie (*Klasse an sich*) lub klasy dla siebie (*Klasse für sich*). Wyznacznikiem tego podziału jest świadomość klasowa (*Klassenbewusstsein*) wśród robotników. Najpierw taka klasa społeczna istnieje obiektywnie, ale brakuje jej samoświadomości własnej sytuacji oraz solidarności w działaniach na rzecz zabezpieczenia własnych interesów. Dopiero później zyskuje zrozumienie, co jest jej niezbędne, oraz umiejętność walki o osiągnięcie swych celów.

Marxizm ekonomiczny i ideologiczny

Na szlakach budowy komunizmu

Aktywność intelektualna Karola Marksa przyniosła teoretyczne podstawy dla utworzenia komunistycznego społeczeństwa i komunistycznej gospodarki. W realizacji tego zamiaru nie było mu dane uczestniczyć. Zadanie to wykonywali ludzie powołujący się na jego poglądy i postulaty. Czy komunizm, jaki rzeczywiście powstał, dobrze odzwierciedlał idee myśliciela z Trewiru?

Stwierdziliśmy już, że Marks nie pozostawił gotowego obrazu przyszłej gospodarki komunistycznej. Jego i Fryderyka Engelsa wypowiedzi w tych sprawach uznaliśmy za ogólnikowe, a brak konkretów nazwaliśmy niedecyzyjnością, niezdecydowaniem. Po 1989 roku pojawiło się pytanie, czy w Europie Środkowej przez niemal pół wieku, a w Europie Wschodniej przez prawie siedemdziesiąt lat, panował w przestrzeni społecznej źle rozumiany marksizm³¹⁸. Czy ówczesne rządy komunistyczne właściwie go odczytywały i realizowały? Jak wypada ocenić faktycznie zbudowany ustroj w świetle preferencji twórcy i wizjonera ruchu na rzecz gospodarczej przebudowy świata?

Na te pytania powinien odpowiedzieć sam Karol Marks. Nie będziemy próbować odgadnąć, co przekazałby nam w tej sprawie. Dokonamy subiektywnej konfrontacji rzeczywistości ekonomicznej z teoretyczną myślą autora *Kapitału*.

Obok dorobku Marksa i powstałego doświadczenia historycznego wprowadzimy do analizy element trzeci: ideologię obowiązującą w państwach komunistycznych. Składały się na nią poglądy aprobujące określone działania, krytykujące inne oraz wytyczające cele do osiągnięcia. W krajach komunistycznych ideologię formułowano nie wprost: wyrażano ją w nowomowie właściwej tak zwanemu światu orwellowskiemu. Był to opisany przez George'a Orwella (1903–1950) w powieści *1984* zespół określeń i wyrażeń o znaczeniu radykalnie zmienionym w stosunku do języka tradycyjnego. W nowomowie stare słowa zatracaly pierwotny sens. Taka modyfikacja utrudniała ludziom rozpoznawanie rzeczywistości i formułowanie ocen. Budowała rzeczywistość pozorną, ułudną. Z tego powodu w przypadku państw komuni-

³¹⁸ A. Walicki, *Marxizm i skok do królestwa wolności...*, op. cit., s. 11.

18

Twórca teorii filozoficzno-gospodarczo-politycznej *Ekonomista czy myśliciel ekonomiczny?*

Jakim ekonomistą był Karol Marks? Jakie tematy złożyły się na jego publikacje? W jakich sprawach nie wypowiedział się? Jaki zaakceptował paradygmat ekonomiczny, czyli dominujący w danym czasie sposób widzenia i badania rzeczywistości gospodarczej? Czym różnił się od innych ekonomistów swoich czasów? Jak oni uprawiali swą dziedzinę wiedzy? Jak on to robił? Jeżeli wyróżnimy kilka rodzajów ekonomistów, kilka grup ludzi odmiennie wykonujących ten zawód, jak zakwalifikujemy autora *Kapitału*?

W rozdziale drugim zastanawialiśmy się, jaka może być ekonomia. Teraz zajmiemy się tym, jacy bywają ekonomiści.

W tabeli 18.1 przedstawiamy najważniejsze obszary współczesnych badań ekonomicznych. Niektóre użyte przez nas terminy nie były stosowane w XIX wieku, pewne problemy opatrywano innymi nazwami. Przez wytłuszczenie zaznaczamy, czy w czasach Karola Marksa były one analizowane i czy stanowiły obszar zainteresowań osoby, której poświęcona jest ta książka.

Z zestawienia 18.1 wynika, że Karol Marks skoncentrował uwagę na siedmiu zagadnieniach: sposobach kształtowania się cen, strukturze rynku, podziale dochodów w przedsiębiorstwach, analizie struktur ekonomicznych, równowadze makroekonomicznej, rozwoju gospodarczym i ewolucji systemów ekonomicznych. W świetle naszego zestawienia myśl ekonomiczna XIX wieku zajmowała się piętnastoma tematami. Marks nie skonstruował syntezy wszystkich zagadnień.

Jesteśmy zdania, że Marks znalazł jako pierwszy właściwy punkt wyjścia dla badania równowagi makroekonomicznej. W XIX wieku nie analizowano spadku produkcji, kryzysów i ich następstw społecznych, nie posługiwano się nazwą równowaga makroekonomiczna, chociaż tematyka ta była w pewien sposób obecna. Negowano z pozycji teoretycznych pojawienie się w gospodarce ogólnego nadmiaru towarów (*general glut*), chociaż przeczyła temu

19

Dlaczego wiecznie żywy? *Wersja hard czy wersja light?*

Na początku XXI wieku Karol Marks jest uważany za postać w dziejach ekonomii ważną, chociaż w ocenie wielu osób kontrowersyjną. Dla niemałej grupy ludzi, także dla zawodowych ekonomistów, z pewnością nie dla większości, pozostaje on autorytetem, a nawet jest postrzegany jako źródło nadziei na lepsze jutro³⁶⁷. Uważa się go za tego, kto przed laty prawidłowo opisał problemy, z jakimi mamy do czynienia także dzisiaj, oraz wskazał trafne kierunki działania³⁶⁸.

Nie sądzimy, by dorobek Marksa zawierał propozycje ekonomiczne obiecujące z punktu widzenia wyzwania współczesności. Świat nie jest dzisiaj podobny do tego, czym był w XIX wieku: inne są problemy Zachodu, Chin, Indii, Rosji, Globalnego Południa³⁶⁹, ludzi biednych i bogatych, pracobiorców i pracodawców. Już w wieku XIX publikacje Marksa nie zawierały skutecznego programu rozstrzygnięcia ówczesnych dylematów gospodarczych i społecznych. W kolejnych rozdziałach rozpatrywaliśmy różne zagadnienia, które doprowadziły nas do takiej konkluzji.

Podany przez Marksa dowód nieuchronności upadku kapitalizmu nie przekonuje i nie znalazł potwierdzenia w historii. Teoria wartości oparta na pracy jest konstrukcją niesprawdzalną, chociaż wewnętrznie zgodną, zawierającą pojęcia nieobserwowalne i niemierzalne. Jako projektant nadchodzącego ustroju Marks wykazał się niedecyzyjnością. Jako oczywiste potraktował to, że zapowiadany sposób regulacji gospodarczej okaże się właściwy i nieunikniony, nie precyzując, co na niego się złoży. Komunizm, jaki wyłonił się w Rosji po rewolucji, był owocem rozstrzygnięć ludzi powołujących się na

³⁶⁷ R.W. Dworkin, *How Karl Marx Can Save American Capitalism*, Lexington Books, Lanham 2015.

³⁶⁸ Przykładem jest powieść: J. Barker, *Marx returns*, Zero Books, London 2018. Autor ten był reżyserem i scenarzystą filmu dokumentalnego z 2011 r. *Marx Reloaded*.

³⁶⁹ G. Garrard, J.B. Murphy, *How to Think Politically. Sages, Scholars and Statesmen Whose Ideas Have Shaped the World*, Bloomsbury, London 2019, s. 210.

20

Poprawić współczesny świat! *Marksizm w krainie ekonomicznej praktyki*

Jak bardzo ekonomia Karola Marksa pomaga rozwiązywać problemy, przed jakimi stoi dzisiaj ludzkość? Jakimi dysponuje atutami na tle ekonomii współczesnej? Czy skutecznie z nią rywalizuje o dominację wśród stanowisk naukowych? Jak wpływa na mądrość ekonomiczną obiegową? Jak kształtuje opinie profesjonalistów?

W ostatnich pytaniach użyliśmy sformułowań wymagających wyjaśnienia. W każdym społeczeństwie krążą trzy opisy sytuacji gospodarczej. Pierwszym jest opinia profesjonalistów. Powinni oni znać stan faktyczny, chociaż jak każdy mogą się mylić i nie wiedzą wszystkiego. Po drugie, istnieje mądrość ekonomiczna oficjalna: opinia rządu, nierzadko koloryzująca rzeczywistość. Po trzecie, spotykamy mądrość ekonomiczną obiegową, czyli poglądy silnie ugruntowane w społeczeństwie³⁹⁸.

Na pozycji marksizmu waży ogólny stan nauk ekonomicznych. Ich podstawowe rozstrzygnięcia pojawiły się dziesiątki lat temu. Z renty nowości nie korzysta obecnie żaden kierunek, a jest ich wiele. Ekonomia neoklasyczna, keynesizm, monetaryzm, instytucjonalizm, ekonomia strony podaźowej, teoria realnego cyklu koniunkturalnego, nowa teoria handlu, neoliberalizm, marksizm, nowa makroekonomia neoklasyczna, nowa ekonomia keynesowska, ekonomia behawioralna i jej komponent finanse behawioralne, ekonomia konstytucyjna, ekonomia strukturalistyczna, ekonofizyka, ekonomia ekologiczna, ekonomia kwantowa, termoeconomia, teoria systemów-światów, ekonomia ewolucyjna, ekonomia eksperymentalna, analizy z pogranicza ekonomii i psychologii, teoria perspektywy, ekonomia feministyczna, ekonomia szczęścia – wszystko to są nurty obecne w dyskusjach ekonomicznych od dawna³⁹⁹. W XXI wieku pojawiła się ekonomia postautystyczna, odrzu-

³⁹⁸ Poddaliśmy modyfikacji termin *mądrość obiegowa* (*conventional wisdom*). J.K. Galbraith, *Spółczeństwo dobrobytu: państwo przemysłowe*, PIW, Warszawa 1973.

³⁹⁹ B. Snowdon, H. Vane, P. Wynarczyk, *Współczesne nurty teorii makroekonomii*, PWN, Warszawa 1998.

Oceny poglądów Karola Marksa

Głosy nieobojętne

Rozdział ostatni zawiera wypowiedzi osób interesujących się w różny sposób poglądami Karola Marksa. Są to oceny związane, sięgające istoty dokonań niemieckiego myśliciela.

Daron Acemoglu (ur. 1967, amerykański ekonomista urodzony w Turcji), *James A. Robinson* (ur. 1960, ekonomista brytyjski pracujący w USA): „Niepowodzenie praw ogólnych sformułowanych przez Marksa miało tę samą przyczynę, co takie same prawa ekonomistów od niego wcześniejszych. Były one formułowane drogą skondensowania faktów i wydarzeń ich czasów w postaci wielkiej teorii mającej znaleźć zastosowanie w każdej epoce, bez uwzględniania postaci zmieniających się instytucji ekonomicznych i częściowo od nich zależnych zmian w technice”.⁴²⁹

William J. Barber (ur. 1925, ekonomista brytyjski): „Ironią historii jest to, że doktryna marksistowska osiągnęła największy sukces polityczny w społeczeństwach głównie rolniczych, pomimo tego, że właściwy jej sposób analizy dosyć słabo odpowiada ich warunkom”.⁴³⁰

Jason Barker (ur. 1971, Brytyjczyk, filozof z Hyung Hee University w Korei Południowej): „Marks nie proponuje jednolitej formuły oceniającej zmiany społeczne. Proponuje natomiast mocny, intelektualny, pełny kwasoty test dopuszczalności dla takich zmian”.⁴³¹

Isaiah Berlin (1909–1997, brytyjski filozof, zwolennik liberalizmu): „[*Manifest komunistyczny*] jest to dokument o cudownym ładunku dramatycznym. Jego forma zbudowana jest na mocnych i porywających historycznych uogólnieniach, prowadzących do oskarżenia panującego ładu w imię mści-

⁴²⁹ D. Acemoglu, J.A. Robinson, *The Rise and Decline of General Laws of Capitalism*, Working Paper 20766, National Bureau of Economic Research, Cambridge 2014, s. 6.

⁴³⁰ W.J. Barber, *A History of Economic Thought*, Penguin, London 1985, s. 160.

⁴³¹ J. Barker, *Happy Birthday, Karl Marx. You Were Right*, „The New York Times”, 30 kwietnia 2019.

Indeks osobowy*

A

Acemoglu Daron *158, 226*
Adams Frank T. *155*
Adler Emil *37*
Adler Mortimer J. *79*
Adorno Theodor *206*
Aganbegian Abel *134*
Aglietta Michel *73*
Ajdukiewicz Kazimierz *146*
Akerlof George A. *43, 114*
Alesina Alberto *217*
Ali Muhammad *148*
Althusser Louis *9*
Anaksymander z Miletu *46*
Anaksymenes z Miletu *46*
Anderson Chris *88*
Andropow Jurij *134*
Ardagna Silvia *217*
Arrow Kenneth *145*
Arthur Christopher John *24, 81*
Arystoteles *36, 38, 46, 125, 144, 146, 165, 210, 219*
Aubet Maria Eugenia *123*
Augar Philip *205*
Augustyn z Hippony *219*

B

Backhouse Roger Edward *20*
Bacon Francis *91*
Bakunin Michaił *15*
Balcerowicz Leszek *170*
Balibar Étienne *83*
Banerjee Abhijit Vinayak *218*
Baños Pedro *122, 223*
Baran Paul A. *31, 101*

Barber William J. *50, 226*
Barker Jason *203, 226*
Barone Enrico *29, 200*
Barry Brian *145*
Bartkowiak Ryszard *26*
Bartošek Karel *7*
Bateman Bradley W. *217*
Bauer Bruno *15*
Baykov Alexander *135*
Beard Mary *121*
Beattie Alan *178*
Becker James F. *27*
Beethoven Ludwig van *236*
Beksiak Janusz *143*
Bentham Jeremy *142, 144*
Beria Ławrientij *134*
Berlin Isaiah *226, 227*
Berman Marshall *109, 236*
Bernanke Ben *216*
Bernstein Eduard *25, 206*
Białoń Lidia *56*
Bieńkowski Władysław *184*
Billington James Hadley *21*
Birdzell Luther Earle *86, 88*
Bismarck Otto von *166, 235*
Blanchard Olivier *99*
Blanc Louis *138, 139*
Blaug Mark *38*
Bluedorn John C. *116*
Bocheński Józef Maria *27, 227*
Bodin Jean *152*
Boff Leonardo *208*
Böhm-Bawerk Eugen von *50, 62*
Bono Edward de *194, 195*
Bootle Roger *216*
Borkowska Bożena *63*

* Numery stron podane czcionką prostą – dana osoba występuje w tekście głównym; czcionką pochyłą – dana osoba jest autorem pozycji bibliograficznej. W przypadku występowania na danej stronie osoby zarówno w tekście głównym, jak i w przypisie bibliograficznym – używana jest czcionka prosta.

Borowiecki Ryszard *49*
 Bortkiewicz Ladislaus von *50, 51*
 Bowie Andrew *45*
 Bowles Sam *31*
 Brandon-Jones Alistair *57*
 Bregman Rutger *133*
 Bretonne Restif de la *151*
 Brezniew Leonid *134*
 Brohawn Dawn K. *151*
 Brown Archie *179*
 Brown Stuart *204*
 Brunet Antoine *179*
 Brunton Thomas F. *120*
 Brus Włodzimierz *170*
 Brynjolfsson Eric *216, 217*
 Buchanan James *50, 145*
 Bucharin Nikołaj *30*
 Buchholz Todd G. *12, 14, 16, 198, 227, 230, 232*
 Burns Lydia (Lizzie) *22*
 Burns Mary *17, 22*
 Butler-Bowdon Tom *19, 172*

C

Cabet Étienne *34, 200*
 Calinescu Matei *14*
 Camerer Colin F. *216*
 Cameron Rondo *120, 184*
 Campanello Tommaso *91*
 Carbaugh Robert J. *48, 107*
 Carlyle Thomas *15, 218*
 Carson Richard L. *204*
 Carver Terrell *22*
 Castro Fidel *188, 212*
 Chang Ha-Joon *227*
 Chiang Alpha C. *39*
 Chruszczow Nikita *134*
 Churchill Winston *235*
 Claeys Gregory *29, 206*
 Cleaver Tony *188*
 Clements Tad *35*
 Cliggett Lisa *119*
 Coase Ronald *156*
 Colander David C. *43*
 Collier Paul *183*
 Conquest Robert *183*
 Conway Edmund *206*
 Cornu Auguste *232*
 Courtois Stéphane *7*
 Creveld Martin van *183*
 Cybulski Mateusz *163*
 Cyceron *146*
 Czernienko Konstantin *134*
 Czerwiński Zbigniew *115*

D

Dahrendorf Ralf *142, 167*
 Daniell Alfred *46*
 Daniel-Rops Henri *139, 165*
 Darwin Karol *19*
 Davies Norman *87, 227*
 Decressin Jörg *116*
 Dedrick Jason *57*
 Dehan Robert L. *37*
 Demandt Alexander *17, 122*
 DeMartino George F. *221*
 Demokryt z Abdery *14*
 Demuth Helene *22*
 Deng Xiaoping *29, 136, 158, 179*
 Dewey John *36*
 Dębski Wiesław Aleksander *49*
 Dietrich Marlena *148*
 Đilas Milovan *125*
 Dioklecjan *184*
 Disraeli Benjamin *87*
 Dostojewski Fiodor *236*
 Duflo Esther *218*
 Dugin Aleksandr *32*
 Dworkin Ronald W. *203*

E

Eagleton Terry *27*
 Eaton George *8, 228*
 Eatwell Roger *104*
 Elster Jon *31*
 Elżbieta II *218*
 Engels Friedrich, Senior *16, 18*
 Engels Fryderyk *7, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 27, 29, 34, 72, 83, 84, 85, 96, 104, 110, 119, 120, 128, 129, 131, 133, 137, 138, 139, 142, 143, 148, 149, 154, 168, 169, 207, 212, 214, 225, 233, 235, 236*
 Epikur *14*
 Ermen Peter Albertus *16*

F

Farrell Henry *217*
 Fehr Ernst *216*
 Feinman Gary M. *119*
 Fennell Lee Anne *157*
 Feuerbach Ludwig *15, 27, 84*
 Feyerabend Paul K. *40*
 Fichte Johann *197*
 Filoteusz z Pskowa *21*
 Fisher Mark *123*
 Ford Martin *216*

Fourier Charles 15, 34, 200
 Freund Michael 227
 Friedman Milton 148, 217, 219, 227, 228
 Friedman Rose D. 148
 Frossard André 232
 Frydman Roman 113
 Fukuyama Francis 8, 228
 Fulcher James 228

G

Gabiś Tomasz 206
 Galarowicz Jan 36
 Galbraith John Kenneth 116, 215, 228
 Galiani Ferdinando 44
 Galileusz 125
 Garicano Luis 218
 Garrard Graeme 203
 Gärtner Manfred 123
 Gavron Daniel 155
 Geary Roy C. 88
 George Henry 98
 Gereffi Gary 57
 Glimcher Paul W. 216
 Globler Adam 37
 Godard Jean-Luc 208
 Goethe Johann Wolfgang von 9, 10, 23, 41, 64, 80, 102, 117, 141, 159, 190, 214
 Gogh Vincent van 236
 Goldberg Michael D. 113
 Gombrich Ernst Hans Josef 87, 165
 Goodwin Matthew 104
 Goody Jack 187
 Gorazda Marcin 197
 Gorbaczow Michaił 134
 Gordon David 31
 Goya Francisco 236
 Gramsci Antonio 28
 Granet Marcel 184
 Gray John 228
 Greaney Michael D. 151
 Gregory Paul R. 119, 153
 Greider William 228
 Grossmann Henryk 118
 Gross Neil 32
 Guetierrez Gustavo 208
 Guichard Jean-Paul 179

H

Hall Robert E. 93, 100, 205
 Hammond Nicholas Geoffrey Lemprière 121
 Hansen Gary B. 155

Harari Yuval Noah 123
 Hardin Garrett 156
 Harman Chris 82
 Harrison Mark 189
 Harvey David 27, 109
 Haupt Georges 25
 Hauptmann Gerhart 19
 Hawes James 13, 228
 Hayek Friedrich von 148
 Hegel Georg 13, 14, 27, 84, 111, 126, 153, 197, 219
 Heidegger Martin 130
 Heilbronner Robert L. 116, 228, 229
 Heine Heinrich 15
 Heller Michał 36, 197
 Heller Walter 216
 Henning Christoph 229
 Heraklit z Efezu 46, 224
 Herrmann Ulrike 206
 Hezjod z Beocji 38
 Hickey Joseph V. 162
 Hicks John 199
 Hilferding Rudolf 74
 Hindenburg Paul von 183
 Hipokrates z Kos 40
 Hirst John 21, 152
 Hoeffner Joseph 145
 Horkheimer Max 206
 Howard Michael Charles 22
 Howe Neil 208
 Hoxha Enver 31
 Hubbard Douglas W. 113
 Humboldt Wilhelm von 13
 d'Hupay Victor 150
 Husserl Edmund 219
 Huxley Aldous 91

I

Ibsen Henrik 236
 Iwan III Srogi 21
 Izraeli Izaak ben Salomon 36

J

Jackson Tim 101
 Jacoby Marcin 136
 James William 36
 Jan Ewangelista 13
 Jankowski Damian 235
 Jan Paweł II 130, 208, 229
 Jasiński Leszek Jerzy 32, 39, 63, 78, 86, 87, 88, 91, 108, 115, 127, 156, 180, 185, 199, 209, 221, 223, 231

Jawlinski Grigorij **134**
 Jenkins Simon **87**
 Johnston Robert **57**
 Jones Gareth Stedman **19, 229**

K

Kahlo Frida **212**
 Kahnweiler Daniel-Henry **212**
 Kalecki Michał **75**
 Kaliński Janusz **135, 179**
 Kamiński Stanisław **35**
 Kant Immanuel **12, 36, 144, 210, 219**
 Karamzin Nikołaj **20, 21**
 Kardelj Edvard **31**
 Kartezjusz **22, 36**
 Kautsky Karol **20, 25**
 Kelso Louis O. **56, 79**
 Kelton Stephanie **210**
 Kennan George **229, 230**
 Kennedy Paul M. **104**
 Kenny Anthony **230**
 Kerridge Eric **87**
 Keynes John Maynard **32, 98, 99, 116, 199, 217, 218, 219, 228, 230**
 Khamis Salem Hanna **88**
 Khanin Grigorij I. **189**
 Kierepko Monika **84**
 Kim Ir Sen **231**
 King John Edward **22**
 Kisztainy Niall **230**
 Kitchin P.D. **55**
 Kiwka Mirosław **35**
 Kliman Andrew **51**
 Klöcker Michael **151**
 Kłoczowski Jan Andrzej **84**
 Knight Frank **230**
 Kołakowski Leszek **9, 19, 28, 139, 145, 230**
 Konstantyn Wielki **11**
 Koper Sławomir **166, 205**
 Kornai János **173, 185**
 Kostro Ludwik **46**
 Kosygin Aleksiej **134**
 Kowalik Tadeusz **75**
 Kraemer Kenneth L. **57**
 Krajewski Andrzej **187**
 Krasicki Ignacy **91**
 Krogerus Mikael **85**
 Król Marcin **9**
 Krzywicki Ludwik **75, 120**
 Ksenofont z Aten **38**
 Kuhn Thomas **40**
 Kulesza Ryszard **221**

Küng Hans **230, 231**
 Küppers Arnd **79**
 Kurland Norman G. **151**
 Kuroń Jacek **231**
 Kurowski Stefan **44**
 Kuznets Simon **94**
 Kwiatkowski Eugeniusz **107**

L

Laclau Ernesto **113**
 Lafargue Jenny Laura **15**
 Lafargue Paul **25**
 Laffemas Barthélemy de **98**
 Laibman David **51**
 Laiou Angelika E. **184**
 Lakatos Imre **40**
 Lal Deepak **63**
 Landreth Harry **43**
 Lange Oskar **200**
 Läßle Alfred **13**
 Laudan Larry **40**
 Leach Darcy K. **221**
 Lebowitz Michael A. **213, 231**
 Leibniz Gottfried **138, 219**
 Lem Stanisław **231**
 Lenin Włodzimierz **21, 25, 29, 54, 129, 130, 135, 136, 183, 188, 204, 206, 214, 229, 236**
 Leontief Vassily **75**
 Leroux Pierre **151**
 Le Roy Miller Roger **63**
 Lévy Bernard-Henri **221**
 Liberman Jewsiej **134**
 Liebknecht Karol **207**
 Linden Greg **57**
 Lindert Peter H. **61**
 Lipiński Edward **25, 231**
 Lis Julia **139**
 Longuet Jenny Caroline **15, 22**
 Lovell Julia **135**
 Lubowski Andrzej **208**
 Lucas Jr. Robert **86**
 Lüchinger René **19, 231**
 Ludendorff Erich **183**
 Ludwik Filip **15**
 Lukács György **27, 28**
 Luksemburg Róża **75, 207**
 Lyotard Jean-François **14**

Ł

Łaski Kazimierz **99, 170**
 Łazuga Waldemar **104**

M

Maclachlan Fiona Cameron 98
 Maddison Angus 88, 105, 189
 Madej Zbigniew 78
 Majka Józef 232
 Maldonado Filho Eduardo 51
 Malinowski Bronisław 120
 Malthus Thomas 60, 192
 Mandel Ernest 27, 81
 Mandeville Bernard 99
 Mao Zedong 136, 177, 184, 185, 188, 214, 231
 Marcuse Herbert 28
 Marcuzzo Maria Cristina 217
 Marglin Stephen A. 88
 Margolin Jean-Louis 7
 Marks Karol 33, 45, 52, 91, 110, 111, 128, 149, 168, 202, 213, 225
 Marron Donald 80, 93, 186
 Marshall Alfred 38, 43, 44, 100, 170, 219, 232
 Marshall G.P. 55
 Marx Charles Louis Henry Edgar 15
 Marx Heinrich 11, 12, 13, 14, 232
 Marx Heinrich Edward Guido 15
 Marx Henriette 12, 14
 Marx Herschel → Marx Heinrich
 Marx Jenny 13, 15, 18, 21, 22
 Marx Jenny Caroline → Longuet Jenny Caroline
 Marx Jenny Evelin Francis 15
 Marx Jenny Julia Eleanor 15
 Marx Jenny Laura → Lafargue Jenny Laura
 Marx Meier Halewi 11
 Marx Reinhard 79
 Maslow Abraham 85
 McAfee Andrew 216, 217
 McCormick Brian Joseph 55
 McLellan David 213
 Menger Carl 44
 Mentzel Zbigniew 19, 230
 Merridale Catherine 188
 Michels Robert 221
 Mielcarek Jarosław 74
 Mill James 15
 Mill John Stuart 38, 144, 200, 201, 236
 Miłosz Czesław 153
 Minsky Hyman 93
 Mises Ludwig von 172
 Mitchell Bill 210
 Modzelewski Karol 232
 Mohun Simon 167
 Morawski Wojciech 96
 Morgan Lewis Henry 119, 120

Morishima Michio 56
 Morrisson Cécile 184
 Mortensen Dale T. 43
 Morus Tomasz 90
 Mosler Warren 210
 Mouffe Chantal 113
 Moyo Dambisa 136, 232
 Mrozewicz Leszek 114
 Mróz Sylwia 212
 Müntzer Thomas 85
 Murphy James Bernard 203
 Musgrave Peggy B. 127
 Musgrave Richard Abel 127

N

Nagórko Alicja 154
 Napiórkowski Marcin 82
 Nason Alvin 37
 Neal Larry 120, 184
 Neron 184
 Neumann Iver B. 21
 Newall Paul 36
 Newton Izaak 46
 Niemeyer Oscar 212
 Nietzsche Friedrich Wilhelm 236
 Nkrumah Kwame 177
 Nordhaus William Dawbney 61, 234
 Novack George 81
 Nowicki Józef 42
 Nozick Robert 145

O

Ocasio-Cortez Alexandria 210
 Okishio Nobuo 51
 Ollman Bertell 82
 Opara Stefan 111, 213, 232
 Orliński Wojciech 231
 Orrel David 44
 Orwell George 91, 169
 Orzechowski Marek 17
 Osiecka Agnieszka 212
 Ossowska Maria 145, 146
 Ostrom Elinor 156, 157
 Oszejca Waclaw 235
 Owen Robert 34, 151, 200

P

Paczkowski Andrzej 7
 Paine Thomas 12
 Paley William 125
 Panné Jean-Louis 7

Park Chung-hee **107**
 Parkinson Cyril Northcote **47**
 Paszukanis Jewgienij **147**
 Pawłowski Tymoteusz **166, 205**
 Payne Robert **14**
 Peirce Charles Sanders **36**
 Peretti Jacques **99**
 Perykles **221**
 Philips Lion **12**
 Philips Sophie **12**
 Picasso Pablo **212**
 Pierce Andrew **218**
 Pietrasik Cezary **141**
 Pigou Arthur S. **116, 144**
 Piketty Thomas **78, 79**
 Pilikowski Jerzy **124**
 Pindyck Robert S. **116**
 Pipes Richard **130, 151, 152, 232, 233**
 Pissarides Christopher A. **43**
 Platon **90, 144, 219**
 Plumpe Werner **123**
 Polanyi Karl **123**
 Poldrack Russell A. **216**
 Pol Pot **30, 231**
 Pomeranz Kenneth **187**
 Popper Karl **40, 45, 113, 154**
 Pragier Adam **21**
 Preobrażeński Jewgienij **30, 134**
 Pressburg Henriette → Marx Henriette
 Pressburg Sophie → Philips Sophie
 Preston Paul **123**
 Priestland David **179**
 Proudhon Pierre **144**
 Prus Bolesław **119, 211**
 Prychitko David **233**
 Przeworski Adam **31**

Q

Qin Shi Huangdi **183**
 Quiggin John **217**

R

Rajan Raghuram G. **223**
 Ramo Joshua Cooper **136**
 Rawls John **145**
 Raworth Kate **233**
 Reich Wilhelm **28**
 Reid Luc **155**
 Reinhardt Carmen M. **217**
 Rembisz Włodzimierz **43**
 Resnick Stephen A. **27**
 Reybaud Marie Roch Louis **151**

Ricardo David **15, 27, 44, 50, 60, 199, 201, 219**
 Richardson John **212**
 Rickards James **44**
 Riehl Heinz **113**
 Rifkin Jeremy **164**
 Rivera Diego **212**
 Rivoli Pietra **59**
 Robinson James A. **158, 226**
 Robinson Joan **233**
 Rodgers William R. **216**
 Roemer John E. **31**
 Rogoff Kenneth S. **217**
 Roldán Concha **138**
 Roosevelt Franklin **235**
 Rosenberg Nathan **86, 88**
 Rostow Walt **79**
 Rotfeld Adam Daniel **233**
 Rothschild Michael **43**
 Rousseau Jan Jakub **197**
 Rubinfeld Daniel L. **116**
 Ruge Arnold **15**
 Russell Bertrand **234**
 Rykow Aleksiej **30**
 Ryszka Franciszek **90**

S

Sadzikowski Wiesław **61**
 Sags Henry William Frederick **121, 184**
 Saint-Simon Henri de **15, 34, 200**
 Sala-i-Martin Xavier **178**
 Sampson A.A. **55**
 Samuelson Paul A. **38, 61, 116, 199, 217, 219, 234**
 Sandel Michaela J. **146**
 Sartre Jean-Paul **130**
 Say Jean-Baptiste **98, 192**
 Schaff Adam **84, 137**
 Schelling Friedrich **197**
 Schiller Braley R. **183**
 Schneegans Johann Wilhelm **15**
 Schor Juliet B. **88**
 Schwab Klaus **216**
 Sedgwick R. **55**
 Segundo Juan Louis **208**
 Seitz Konrad **184**
 Sen Amartya **106, 145**
 Septymiusz Sewer **184**
 Shekhawat Prahlad **198**
 Sherman Howard J. **204**
 Shih Stan **57, 178**
 Shiller Robert **114**
 Sielska Agata **43**

Sienkiewicz Henryk 48
 Siméon Ophélie 29
 Simmons Solon 32
 Sinha Ajit 51
 Siqueiros David Alfaro 212
 Sismondi Jean de 99
 Skousen Mark 61
 Slack Nigel 57
 Sloman John 170
 Smaga Józef 129
 Smith Adam 15, 27, 38, 50, 51, 52, 75, 100,
 109, 140, 152, 167, 199, 200, 201, 219,
 234
 Smith David 14, 92
 Snowdon Brian 215
 Snyder Timothy 84
 Solow Robert M. 234
 Sorman Guy 29
 Soto Hernando de 234
 Spence Andrew Michael 43
 Sperber Jonathan 12
 Sraffa Piero 29, 31, 51, 235
 Stalin Józef 30, 36, 107, 134, 177, 183, 184,
 186, 214, 231
 Stanisław Joseph 159
 Stankiewicz Wacław 40
 Steindl Josef 101
 Stepa Jan 234
 Stępień Antoni B. 35, 196
 Stigler George 235
 Stiglitz Joseph E. 32, 43, 154
 Stites Richard 34
 Strauss David Friedrich 13
 Strauss William 208
 Stuart Robert C. 119, 153
 Summers Larry 210
 Sweezy Paul Marlor 31, 101
 Szacki Jerzy 235
 Szarzec Katarzyna 129
 Szatalin Stanisław 134
 Szpak Jan 87, 118

T

Tales z Miletu 40, 46
 Tarski Alfred 36
 Tatariewicz Władysław 18, 20, 90, 138,
 222, 235
 Taylor Edward 50
 Taylor John B. 93, 100, 205
 Taylor Timothy 94, 174
 Temkin Gabriel 129
 Terencjusz 22
 Terrones Marco 116

Thompson William E. 162
 Thurow Lester 235
 Tischner Józef 235
 Tito Broz Josip 185
 Tkaczyk Grzegorz 10
 Tołstoj Lew 236
 Tomasz z Akwinu 36, 50, 144, 210, 219
 Tomski Michaił 30
 Topolski Jerzy 120
 Toshiaki Hirai 217
 Trevelyan George Macaulay 166
 Trocki Lew 30, 134, 172, 212
 Tsaliki Persefoni 45
 Tschäppeler Roman 85
 Tsoulfidis Lefteris 45
 Tumilowicz Bronisław 232
 Tworuschka Monika 151
 Tworuschka Udo 151
 Tyler Wat 85, 166

U

Untermann Ernest 25

V

Vane Howard 215
 Varian Hal R. 43
 Varoufakis Yanis 124, 236
 Viner Jacob 107

W

Walicki Andrzej 9, 140, 169, 189, 201, 236
 Walzer Michael 145
 Wangchuck Jigme Singye 198
 Wańkiewicz Melchior 154
 Wasyl III 21
 Weatherford Roy 112
 Weber Max 228
 Weiss Andrew 205
 Werth Nicolas 7
 Westphalen Jenny von → Marx Jenny
 Westphalen Ludwig von 13
 Wheen Francis 61, 96, 231, 236
 Whitehead Geoffrey 43
 Widerszpil Stanisław 158
 Wiczorkiewicz Paweł Piotr 187
 Wierzbicki Alfred Marek 84
 Wilk Richard R. 119
 Williamson Jeffrey Gale 61
 Williamson Oliver Eaton 156
 Winters Jacob 107
 Wittgenstein Ludwig 219
 Wolff Richard David 27

Wolff Wilhelm **19**
Wolfson Murray **27**
Wolter **12**
Wołkogonow Dmitrij **25**
Woods Alan **8**
Wójtowicz Grzegorz **173**
Wray Randall **210**
Wróblewski Andrzej Kajetan **46**
Wróblewski Jerzy **231**
Wykurz Marek **151**
Wynarczyk Peter **215**

Y

Yergin Daniel **159**
Ypi Lea **208, 209**
Yueh Linda **13, 14, 19, 209, 236**

Z

Zamiatin Jewgienij **91**
Zaremba Paweł **155**
Zawadzki Józef **46**
Zegadłowicz Emil **9**
Zhou Enlai **136**
Ziegler Jean **175**
Zimbalist Andrew S. **204**
Zitelman Rainer **112**
Zwoliński Andrzej **136**

Ż

Żakowski Jacek **221, 235, 237**
Žižek Slavoj **31, 124, 237**
Życiński Józef **237**
Żyro Emilia **142, 143**

Spis tabel i rysunków

Tabela	2.1. Wybrane nurty marksizmu zawierające elementy ekonomiczne.	30
Tabela	3.1. Podstawowe teorie prawdy	37
Tabela	3.2. Podstawowe rodzaje zdań ekonomicznych.	38
Rysunek	5.1. Wartość dodana powstała w kolejnych fazach wytwarzania towaru, krzywa uśmiechu, wariant podstawowy	58
Rysunek	5.2. Wartość dodana powstała w kolejnych fazach wytwarzania towaru, krzywa uśmiechu, wariant alternatywny.	58
Rysunek	5.3. Wartość dodana powstała w kolejnych fazach wytwarzania towaru, linia krzywousta	58
Tabela	6.1. Różne stopy zysku w gospodarce dwusektorowej.	67
Tabela	6.2. Równe stopy zysku w gospodarce dwusektorowej	67
Tabela	6.3. Ustalone z góry równe stopy zysku w gospodarce dwusektorowej.	68
Tabela	6.4. Komponenty wartości towarów w gospodarce trójsektorowej.	69
Tabela	8.1. Odsetek ludności świata w złych warunkach życiowych z punktu widzenia wybranych wskaźników, lata 1820–2015	86
Tabela	8.2. Dynamika PKB <i>per capita</i> w Wielkiej Brytanii w latach 1800–1960	89
Tabela	8.3. Dynamika PKB <i>per capita</i> w dwunastu krajach Europy Zachodniej w latach 1850–2000.	89
Tabela	9.1. Recesje w gospodarce Stanów Zjednoczonych w latach 1785–1885.	95
Tabela	9.2. Czas trwania recesji głębokich (RG) oraz głębokich i łagodnych (RG/Ł) w wybranych krajach w latach 1870–2007	97
Tabela	10.1. Dynamika globalnego PKB i PKB <i>per capita</i> świata w wybranych latach 1–2008	105
Tabela	10.2. Dynamika globalnego PKB i PKB <i>per capita</i> Zachodu w wybranych latach 1–2008	105
Tabela	12.1. Podstawowe elementy składowe systemu ekonomicznego	127

Tabela	12.2. Podstawowe warianty rozwiązań regulujących system ekonomiczny.	128
Tabela	13.1. Chronologia rozwiązań systemowych w Rosji i ZSRR w latach 1917–1990.	134
Tabela	13.2. Chronologia rozwiązań systemowych w Chinach po 1949 r.	136
Tabela	14.1. Główne koncepcje sprawiedliwości	144
Tabela	14.2. Sposoby rozumienia sprawiedliwości społecznej w PRL.	147
Tabela	16.1. Struktura klasowa w Stanach Zjednoczonych.	162
Tabela	16.2. Struktura zatrudnienia w Wielkiej Brytanii od marca do czerwca 2018 r.	163
Rysunek	17.1. Relacja między popytem, podażą i ceną. Przypadek dominujący w gospodarce rynkowej	171
Rysunek	17.2. Relacja między popytem, podażą i ceną. Sytuacja właściwa gospodarce nakazowej. Cena stała, ustalana administracyjnie	171
Rysunek	17.3. Relacja między popytem, podażą i ceną. Sytuacja właściwa gospodarce nakazowej. Cena o niedużej zmienności, ustalana administracyjnie	171
Tabela	17.1. Główne czynniki wzrostu gospodarczego w perspektywie krótko- i długookresowej.	179
Tabela	17.2. Rozwiązania systemowe w gospodarce komunistycznej.	181
Tabela	17.3. Zalety i słabości systemów rynkowego i komunistycznego	182
Tabela	17.4. PKB per capita w ZSRR i w krajach Zachodu w latach 1913–1988.	189
Tabela	18.1. Współczesne obszary badań ekonomicznych oraz ich obecność w analizach prowadzonych w czasach Marksa.	192
Tabela	18.2. Grupy ekonomistów z punktu widzenia ich wkładu w powiększanie wiedzy	194
Tabela	18.3. Podział badaczy z punktu widzenia sposobu rozpatrywania problemów	195
Tabela	18.4. Podstawowe paradygmaty w ekonomii.	196
Tabela	18.5. Paradygmaty ekonomiczne złożone.	197
Tabela	19.1. Wybrane nurty ideowe zawierające treści ekonomiczne zbliżone do marksizmu w wersjach <i>hard</i> i <i>light</i>	211
Tabela	20.1. Przekształcenia gospodarcze w imię doktryny Karola Marksa na tle rozwiązań alternatywnych.	220
Tabela	20.2. PKB <i>per capita</i> na wybranych obszarach w 2017 r., (ceny stałe, 2000 r. = 100)	224